

ajuns în acea situație. Astăzi, argumentele istorice au foarte puțină importanță; importantă este performanța politică în coordonate enunțate de doctrina democrației moderne. România rămâne să-și clameze nevinovăția, așa cum rămâne un stat învins la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și care și-a plătit toate datoriile.

De la Sarajevo, trecând prin București, Chișinău, Nagorno-Karabah, Groznii și până în Insulele Kurile, al Doilea Război Mondial continuă din păcate să vegeze încă viu în problemele sale nerezolvate. Una dintre ele este relația între cazul particular al evreilor din România, care nu s-a înscris în ceea ce numim convențional Holocaust (ardurile în cuptoare), și cazul evreilor din provinciile răsăritene, unde evreii au fost declarați populație inamică.

I. PROBLEMA EVREILOR ÎN ROMÂNIA

Studiu cronologic

Pentru a înțelege exact raporturile evrei-români sau cele dintre *unii* evrei și *unii* români, așezând pe o suprafață analitică largă atât atitudinile oficiale, cât și cele particulare, găsesc potrivite câteva considerente de ordin istoric. Acestea mi se par necesare, deoarece starea conflictuală a diferitelor tipuri de relații nu a apărut peste noapte sau, și mai incorect, prin influențarea directă și unilaterală din partea nazismului. „Problema evreilor“ din România are rădăcini vechi și s-a format pe un fond psihologic, economic și politic cu accente contradictorii. Afirmând drepturile inalienabile ale poporului român în teritoriul său național, nu putem ignora condiția dramatică a populației evreiești, ca entitate fără stat, risipită într-o *diasporă* întinsă pe aproape întreg globul și urmărită de o tragedie multiseclară. Contextul acestei lucrări trebuie precizat de la început: *Evenimentele dramatice pe care le analizăm aici s-au petrecut în intervalul 1940-1942, înainte de declanșarea de către Germania nazistă a „soluției finale“.*

După unii analiști, nu întotdeauna exactă în aprecieri, evreii ar fi fost ultimii *migratori* ai Europei, ceea ce nu este corect în planul terminologiei istoriografice, chiar dacă a fost vorba despre mai multe deplasări de populație (*Aliyah*). Noi continuăm să înțelegem prin migratori popoare barbare, prin semiți doar pe evrei, prin naționaliști pe extremiștii xenofobi. Nu caracterul eventual agresiv al prezenței evreiești în Europa, ci, dimpotrivă, agresiunile repetate la care au fost supuși evreii descriu fundamental trăsătura acestor deplasări. Așezarea lor într-un spațiu teritorial a reprezentat însă întotdeauna o decizie europeană, luată între Marile Puteri, și a fost soluția improvizată, vremelnică a unei contradicții între situația popoarelor europene stabile, constituite în națiuni, state naționale sau entități statale esențial definite, și o populație atipică, alogenă, privită de regulă drept extra-continentală. Altfel spus, niște *intruși* de care fiecare căuta să scape într-un fel. În cazul României, „chestiunea modificării statutului de străini și a acordării de drepturi evreilor nu a apărut ca o consecință a evoluției normale a societății românești în faza ei de modernizare, după modelul Europei occidentale, ci a fost impusă, în mare măsură din afară, de către puterile europene”¹. Secolul al XIX-lea, decisiv pentru întreg Centrul și Estul Europei, a fost rupt în două de anul 1848, care a produs răsturnări fundamentale în conceptul de imperiu laic sau ecleziastic, astfel că evoluția politică a celei de-a doua jumătăți a fost mult mai accelerată decât în primele cinci decenii.

¹ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 27.

Micile comunități evreiești prezente în statele feudale românești nu au reprezentat vreodată până atunci „o problemă”. Aceasta a apărut mult mai târziu.¹

1. Încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, mase compacte de evrei sunt presate de regimul țarist către vest, populația fiind terorizată și în parte decimată prin „pogromuri sistematice de mare amploare”, după afirmația făcută în România la 17 martie 1994 de Radu Ioanid, director al Registrului Național al Supraviețuitorilor din Muzeul Holocaustului de la Washington (afirmația este ușor pleonastică, deoarece *pogromul*, prin definiție, este o *acțiune sistematică* organizată de autorități împotriva populației evreiești). O autoritate recunoscută pentru istoria evreilor, Josy Eisenberg, consemna: „Evreii nu fuseseră niciodată admiși în Rusia propriu-zis. Faptul anexării Ucrainei, în secolul al XVII-lea, a noii Rusii și a Crimeii, apoi a teritoriilor poloneze în secolul al XVIII-lea, a fost cel care i-a introdus, prin forța lucrurilor, pe evrei în Imperiul țarist. (...) Evreii au fost de fapt cantonați într-un fel de vast ghetou, numit zonă de rezidență (Ucraina, Crimeea, Bielorusia, Lituania); le era interzis să se stabilească în Rusia Mare. Densitatea și omogenitatea maselor evreiești puneau în fața regimului o problemă politică. Acesta a fost de părere că, pentru a-i integra, evreii trebuiau întâi rusificați. În acest scop, țarul Alexandru I a vrut să impună în 1804 un vast

¹ Această cronologie urmărește informații selectate, sprijinite pe autoritatea morală și științifică a surselor, eliminând informația partizană.

program de reforme social-economice, culturale și religioase. Evreilor li s-a interzis îndeletnicirea de handiu; ei trebuiau expulzați din sate; erau încurajați să practice agricultura; cei care se apucau de activități industriale sau meșteșugărești beneficiau de reduceri de impozite; școlile le erau deschise; studierea unei limbi (care putea să fie rusa, polona sau germana) devenea indispensabilă pentru exercitarea unor funcții de răspundere; prerogativele rabinilor erau diminuate, iar activitățile lor, strict controlate. Acest plan a favorizat promovarea socială și culturală a unei minorități de evrei, a mărit mizeria economică a majorității evreilor, dar, lovindu-se de nenumărate rezistențe (mai ales din partea evreilor), a eșuat. După 1815, țarul a luat o serie de măsuri represive și a redus zona de rezidență¹. Ministrul de justiție țarist Konstantin P. Pobiodoneștev va reproduce în câteva fraze politica Rusiei: „Există un singur drum pentru soluționarea problemei evreiești: să evacuezi o treime, să convertești o treime la creștinism și să persecuți treimea care a rămas”².

2. Situația evreilor din Europa a reprezentat o preocupare pentru Marile Puteri, în sensul rezolvării problemei naționale, iară nu a celei individuale, după înfrângerea Franței napoleoniene. Actul Emancipării lansat de Revoluția Franceză, care a adus libertatea individului și a deschis

¹ Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, București, Editura Humanitas, 1993, pp. 260–261.

² Theodor Herzl, *Excerpts from his Diaries*, New York, Scopus Pub. Comp., 1941, p. 49.

națiunilor moderne, a avut un efect contrar asupra națiunilor din Europa. Națiunea se definea, așa cum a rămas și astăzi, prin teritoriu. Pe străzile Vienei, evreii erau strigați „HEP! HEP!”, prescurtarea de la sloganul medieval spaniol: *Hierosolyma Est Perdita* („Ierusalimul este pierdut”), simbol al unei îndoite realități – apartenența evreilor la vechea provincie Palestina și tragedia diasporei. Caracterul particular al religiei ebraice introducea și ea o nuanță de diferențiere, la care se adăuga moștenirea cea mai grea: conflictul fundamental și pe alocuri fundamentalist cu Creștinismul. Printr-un decret din 1808, Napoleon institua o perioadă de 10 ani în care evreii Imperiului Francez aveau obligația să se integreze civilizației europene și „să înceteze a mai fi o națiune străină”. Măsura s-a dovedit nerealistă. În Epoca marilor libertăți enunțate de Revoluția Franceză și apoi în Epoca Națiunilor s-a dezvoltat, în rândurile intelectualității germane, franceze și britanice, ideea că evreii sunt și ei o națiune și că ar trebui să se constituie în națiune. Ideea se lovea de aceeași problemă a teritoriului – o națiune trebuie să fie creatoare de stat. Cum soluția unui stat al evreilor părea imposibilă în Europa, a fost lansată ideea integrării, a asimilării evreilor în civilizația europeană, prin integrarea lor totală în sistemul de libertăți oferit de statul modern. Acest proiect se lovea de interesul natural al evreilor de a-și păstra identitatea, prin conservarea tradițiilor ancestrale, a sistemului propriu de organizare și, mai ales, a religiei. Ghetoul era un simbol al acestei separații.

La Congresul de la Viena (1814–1815), care a stabilit precedente fundamentale în promovarea ideilor de civilizație modernă și de umanism, problema evreiască a devenit un subiect distinct și important pe ordinea de zi. Fără a intra în detaliile dezbaterilor și ale negocierilor de culise, trebuie subliniat că Congresul a generat o Constituție a Confederației Germane (8 iunie 1815), care consfințește principiul egalității condițiilor de acces la drepturi civile și politice pentru creștinii de orice rit și, totodată, obliga conducerea statelor germane să „amelioareze situația civilă a celor care profesază religia iudaică în Germania“ și să asigure participarea acestora la drepturile civile, cu condiția ca aceștia „să se supună tuturor obligațiilor impuse celorlalți cetățeni“¹. Aceasta era ideologia integrării, a asimilării populației iudaice în națiunile europene, care era însă condiționată de renunțarea din partea evreilor la anumite aspecte particulare ale modului lor de trai și la unele reguli ale religiei. Pentru atitudinea statelor europene față de aceste norme, introduse prin reglementările Congresului de la Viena, a fost lansat termenul de „toleranță“, care admitea implicit că evreii sunt o populație străină, greu de integrat civilizației creștine europene, dar care trebuie protejată. Problema acută se punea în Rusia, unde se desfășura asimilarea forțată, cu alternativa sa violentă – pogromul. În memoriul pe care l-a înaintat preotul englez Lewis Way țarului Rusiei, la 5 octombrie 1818, se

¹ Max James Kohler, Wilhelm von Humboldt, *Jewish Rights at The Congresses of Vienna (1814–1815) and Aix-La-Chapelle (1818)*, New York, The American Jewish Committee, 1918, pp. 27–28.

ARMATA, MAREȘALUL ȘI EVREII

... punctul 1, că „trebuie stabilită o corespondență... cu privire la israeliți în toate părțile lumii“, iar... punctul 3 se menționa că evreii „trebuie să renunțe la... legi ale lor care se opun legilor țării în care locuiesc“¹. ...colo de divizarea pe care o crea o astfel de soluție în... adurile comunităților evreiești, liderii politicii europene erau și ei divizați în adepți ai integrării graduale, care... șinta secret destructurarea tradițiilor evreiești și în final creștinarea lor, și adepți ai accesului imediat la drepturi civile, care admitea astfel posibilitatea existenței unor „enclave“ iudaice în Europa și, totodată, posibilitatea unei emigrări masive ulterioare spre un stat al lor, dar extraeuropean. Marele savant german Wilhelm von Humboldt, reprezentant al Prusiei la Congresele de la Praga, Viena și Paris și care fusese influențat în educația sa de profesorii evrei ai cercului Lessing-Mendelssohn-Nicolai, a intervenit în Congresul de la Viena cu faimosul memoriu „Referitor la schița noului sistem legislativ pentru evrei“ (17 iulie 1809), în care se sistematizau pentru prima oară principiile de bază ale problemei evreiești: problema evreiască nu este un subiect care poate fi rezolvat izolat, de fiecare țară în parte, ci este o problemă internațională; poporul evreu dovedește „un atașament încăpățânat la obiceiurile sale primitive și o remarcabilă putere a rezistenței pasive“, motiv pentru care refuză asimilarea; esența problemei lor este „un fenomen ecleziastic și de istorie a lumii“ și nu poate fi rezolvat printr-un decret; cele trei metode de

¹ *Ibidem*, pp. 54–55.

abordare a subiectului sunt: „1. asimilare. 2. distrugerea modelului lor ierarhic. 3. reglementarea locului lor de așezare¹. Ulterior, odată cu publicarea corespondenței sale intime, s-a descoperit și motivația principală a atitudinii lui Humboldt în problema evreiască. Aceasta era *impedirea afluxului evreilor estici către Germania*, pentru că, „deoarece Prusia a acordat aproape în întregime drepturi pentru evreii ei, ar fi mai bine pentru noi ca o astfel de legislație să aibă caracter general, căci altfel toți evreii se vor năpusti la noi². Totodată, el va cere includerea unor prevederi de universalizare a drepturilor pentru evrei în Articolul XVI din Constituția Germanică, „astfel încât evreii să nu fie atrași prea mult în Prusia de circumstanțele faptului că evreii săi se bucură de privilegii mai mari aici decât în alte părți ale Germaniei³.

Toate aceste dezbateri și decizii au avut un efect direct asupra Principatelor Române și apoi asupra României.

3. Sub domnia țarului Nicolae I (1825–1855) prigoana evreilor ia dimensiunile calvarului, dublat și de recrudescența violentă a antisemitismului european, care n-a avut doar o componentă rusească, ci o adevărată psihoză în Occident (Franța, Germania, Austria au excelat). În privința Rusiei însă este de subliniat că antisemitismul a atins cotele masacrului sistematic spre sfârșitul secolului al XIX-lea, după cum afirmă tot Josy Eisenberg: „Începând din 1881 și

¹ *Ibidem*, pp. 71–72.

² *Ibidem*, p. 33 (Scrisoare din 4 iunie 1815 către soția sa).

³ *Ibidem*, p. 36.

în timpul Războiului Mondial, istoria evreilor din Rusia prezintă un șir aproape neîntrerupt de legi excepționale (și diverse *numerus clausus*) și violențe populare. Crimelor au avut loc cu complicitatea, câteodată activă, a autorităților guvernamentale. Desfășurarea lor era mereu aceeași: o răscoală populară animată de câțiva conducători devasta cartierul evreiesc pe o perioadă care putea merge până la mai multe zile. Trupele sau poliția interveneau în general atunci când masacrele, jafurile și violurile atingeau paroxisumul. Evreii din Rusia au trăit într-o teroare continuă, într-o atmosferă care amintește cele mai îngrozitoare jafuri din Evul Mediu¹.

Este suficient să ne imaginăm masa de evrei care refuza rusificarea, ocuparea în agricultură, interzicerea tradițiilor și obiceiurilor de cult, deplasându-se către vest, ocupând teritorii aflate în afara „zonei de rezidență“ impuse de țarism. Simultan, țări central-europene se opun imigrației masive, Polonia fiind un stat cu grave probleme naționale, mutilat și sfărțec de Marile Puteri, Ucraina generând o violentă mișcare naționalistă, iar Ungaria, conform unei doctrine clasice, fiind statul cu cea mai mare forță coercitivă de asimilare. Ea îi obliga pe evrei la adoptarea limbii, tradițiilor și educației maghiare, politică la care se adăuga, evident, influența atitudinii antisemite austriece. Emigrările în America au fost favorizate la timp.

La 12 martie 1939, încercând să justifice legile rasiale, guvernul român a emis un document denumit *Memoriu*,

¹ Josy Eisenberg, *op.cit.*, p. 283.

adresat statelor occidentale de care România se simțea legată și obligată, dorind să arate dinamica emigrației evreiești: „În România veche, la începutul secolului al XIX-lea, de abia se constată prezența a vreo trei mii de familii evreiești. În 1820, acest număr de abia ajungea la 4 855. Din acest moment, teritoriul românesc devine teatrul unei adevărate invazii. În 1859 numărul lor a atins deja cifra de 118 922 de persoane. În 1899, el s-a dublat din nou, atingând cifra de 269 000 de persoane. În mai puțin de un secol, prin urmare, elementul evreiesc din Vechiul Regat a sporit cu peste două mii la sută (*l'élément juif de l'Ancien Royaume s'est accru de plus de deux mille pour cent*) și aceasta nu printr-o creștere normală a populației, ci printr-un aflus neîncetat de noi imigranți”¹.

4. Riscul unei emigrări masive în Occident, precum și unele considerente politice internaționale, determină o reacție a Marilor Puteri, în sensul blocării elementului iudaic în țările din Est, dincolo de Imperiul Austro-Ungar. Acolo se aflau țări în faze incipiente ale statalității moderne. România era în această situație, cu un teritoriu al marilor sensibilități naționale, cu aspirații majore pentru unitate națională și cu importante probleme legate de obținerea suveranității și independenței sale. La polul opus, Anglia se situa în fruntea eforturilor pentru drepturi și libertăți acordate evreilor, atât datorită influenței financiare a acestora în insulă, cât

¹ Biblioteca Academiei Române (în continuare se va cita: B.A.R.), Arhiva istorică, fond XXIV, dosar nr. 3 342, f. 16 (originalul în lb. franceză).

pericolul pe care-l reprezentau oscilațiile teritoriale ale populații compacte într-un spațiu european sau, mai ales, care puteau pune serioase probleme relațiilor Imperiului Britanic în interiorul zonei sale de interese și vizavi Imperiului otoman.

Imigrarea unui număr exagerat de evrei pe teritoriul românesc (raportând cifrele estimate de istorici la populația de atunci a Moldovei) a avut o cauză: violențele Imperiului țarist, și un context favorizant: natura tolerantă a poporului român, dar privită ca spațiu spiritual încă relaxat, cu dezvoltări economice și sociale lente, cu o religie tradițională care ieșise de câteva secole din coordonatele sale militante. Statutul internațional al provinciilor românești era expresia aranjamentelor strategice ale Marilor Puteri, în special ale Imperiului țarist și ale celui otoman, care priveau teritoriile locuite de români drept spațiu de manevră politică, de negociere și schimb. În 1810, Marea Britanie negocia cu Imperiul țarist un schimb între Basarabia și câteva insule din Marea Caraibilor. „Căutând mai târziu o altă soluție, de data aceasta de ordin politic, Adair (Sir Robert Adair, ambasadorul Marii Britanii la Constantinopol - *n.n.*) informa Poarta la 23 martie 1810 de intențiile sale de a supune cabinetului britanic o propunere de compromis menită a determina Rusia țaristă să încheie pace cu otomanii și să obțină totodată ieșirea lui Alexandru I din alianța cu Napoleon: «Situația în acest moment este următoarea: Rusia insistă asupra (stăpânirii) provinciilor dunărene. Turcia refuză categoric să (i) le cedeze. Nu există nimic altceva ce ar putea fi acceptat de Rusia în locul lor? Și nu ar putea Anglia